
Željko HEIMER

TIPIZACIJA RATNIH
ZASTAVA POSTROJBI
KAO TEMELJ ZA
PROUČAVANJE
IDENTITETA ORUŽANIH
SNAGA REPUBLIKE
HRVATSKE

Zastave postrojbi, uz oznake postrojbi i specifičnosti odore, jedan su od temeljnih elemenata vizualnog identiteta postrojbe. Vojna organizacija sa složenom i čvrstom hijerarhijskom strukturom nudi čitav spektar identitetskih razina, od najviše državne i nacionalne u odnosu na druge države/nacije, zatim identitet vojne organizacije u odnosu na civilno društvo, ali i identifikaciju "grupa" unutar vojne organizacije – granski, rodovski te na nizu identiteta razina postrojbi – korpusa, brigada, bojni, satnija do najnižih razina vodova, desetina i timova. Vizualni simboli omogućuju identifikaciju grupe prema sličnosti identifikacije njezinih članova, ali i prema razlici u odnosu na druge grupe, uz punu prepoznatljivost slojevitosti pojma pripadnosti.

Vojne zastave imaju svoje korijene u najstarijim veksiloidima koji se pojavljuju već u prehistoriji i ranom starom vijeku kao svojevrsni totemi vojnih postrojbi (Smith, 1975., str. 34-59). Osim svoje funkcije javljanja lokacije zapovjednika pripadnicima postrojbe na bojištu, one i izvan bojišnice poprimaju simbolično pa i magično značenje za njezine članove. Najstariji veksiloidi sastoje se od jednog ili više simbola postavljenog na vrh koplja odnosno motke. Takvi simboli zabilježeni su već u egipatskoj i babilonskoj civilizaciji, a još su poznatiji rimski veksili, a pojavljuju se i do suvremenog doba, primjerice u vrijeme Napoleona ili u njemačkoj i turskoj vojsci još u 20. stoljeću (Elgenius, 2007.). U srednjem se vijeku pojavljuju zastave u današnjem obliku komada platna istaknutog na koplju. Te zastave sa snažnim heraldičkim obilježjima simboliziraju osobno zapovjednika postrojbe. Stvaranjem nacionalnih država i profesionalne vojske vojne zastave postaju tipizirane po izgledu, označavaju pripadnost i lojalnost državi, a ostavljaju manje elementa individualne identifikacije nižih razina. U suvremeno doba jasan je trend "liberalizacije" dizajna zastava postrojbi, koje doduše još uvijek često sadrže jasne nacionalne ele-

mente, ali i sve više sadrže simbole pojedinih postrojbi u različitim oblicima i u skladu s različitim praksama pojedinih država (Znamierowski, 1999.).

U ovom se radu obrađuju zastave postrojbi Oružanih snaga Republike Hrvatske (OS RH) u Domovinskom ratu i nakon njega. Radi se uglavnom o zastavama ukinutih postrojbi koje se većinom čuvaju u Vojnom muzeju te zbirci zastava Glavnog stožera OS RH, ali i o drugim zastavama. Naime, zbog specifičnosti nastajanja zastava postrojbi one nisu sačuvane na jednom mjestu, a jedan dio ih se još nalazi razasut širom Hrvatske, što u memorijalnim prostorima pojedinih postrojbi ili udruga proizašlih iz Domovinskog rata što u lokalnim muzejima, a dio ih se vrlo vjerojatno nalazi i u privatnim zbirkama. Zbog toga što zastave nisu dodjeljivane centralizirano, već su nastajale na terenu u različitim uvjetima, u Ministarstvu obrane Republike Hrvatske (MORH) ne postoje cjeloviti podaci o svim izrađenim i korištenim zastavama. Stoga je teško pružiti cjelovitu sliku, no podaci prikupljeni u ovom radu reprezentativni su.

Na tako prikupljenim podacima o likovnom sadržaju zastava postrojbi određena je tipizacija zastava prema temeljnom dizajnu. Pokazuje se da se cijeli korpus obrađenih zastava može kategorizirati u šest tipova od kojih neki pokazuju i određene podtipove. Ti tipovi vrlo dobro prate kronologiju nastajanja zastava i ukazuju na postupni razvoj identiteta OS RH u cjelini, ali i na razvoj identiteta pojedinih postrojbi, rodova i grana.

Ovakva analiza prvi je korak prema sagledavanju sadržaja korpusa zastava postrojbi OS RH te temelj za njihovo daljnje proučavanje što se tiče analize sadržaja i simbolike tih zastava, načina upotrebe, odnosa između zastave kao simbola te zajednice – u ovom slučaju postrojbe – koju ta zastava predstavlja, odnosno koja je upotrebljava, utjecaja zastave na postrojbu, ali i širu društvenu zajednicu u vrijeme njezine upotrebe, ali i utjecaja tih danas već povijesnih zastava na današnje društvo, njihove upotrebe u određenim ceremonijama s jedne strane te odnosa društva prema tim predmetima s druge.

STVARANJE OS RH

Jezgra budućih OS RH stvorena je u travnju 1991. godine, a predstavljena javnosti svečanim postrojavanjem novoustrojenog Zbora narodne garde (ZNG) 28. svibnja 1991. godine na stadionu Nogometnog kluba "Zagreb" u Kranjčevićевой ulici u Zagrebu (Žunec, 1999., str. 63). Te postrojbe ustrojene su kao naoružane postrojbe unutar Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP), budući da

je Hrvatska još uvijek bila u sastavu SFRJ, te zakonski nije mogla organizirati vojsku. Stoga je datum 28. svibnja ujedno i praznik MUP-a i MORH-a, slavi se kao Dan OS RH te kao Dan Hrvatske kopnene vojske (HKoV). Tada su ustrojene brigade ZNG koje su prethodnica kasnijih gardijskih brigada Hrvatske vojske (HV), elitnih profesionalnih postrojbi HV. One su bile nosioci oružane borbe, obrane i oslobodilačkih akcija koje su osigurale neovisnost i teritorijalnu cjelovitost Republike Hrvatske. Tim brigadama istodobno su dodijeljene i prve ratne zastave.

Referendumom održanim 19. svibnja 1991. većina od 93,24% birača opredjeljuje se za samostalnu i neovisnu državu. Slijedom te odluke Sabor RH 25. lipnja 1991. donio je Ustavnu odluku o suverenosti i samostalnosti Republike Hrvatske kojim se Hrvatska uspostavlja kao neovisna država. Inicijativom međunarodne zajednice za pokušaj rješavanja jugoslavenske krize na tu je Odluku stavljen tromjesečni moratorij, no neuspjehom u rješavanju krize Sabor RH 8. listopada 1991. godine raskida sve državno-pravne veze s dotadašnjom SFRJ. Međunarodno priznanje RH je postigla 15. siječnja 1992. godine, kada dobiva priznanje od većine europskih država. Odlukom o suverenosti i samostalnosti RH ostvaruje formalne uvjete za stvaranje Ministarstva obrane, te ustrojavanje regularne vojske, te je 28. srpnja 1991. Zapovjedništvo ZNG podređeno MORH-u i nakon nepuna dva mjeseca preimenovano u Glavni stožer Hrvatske vojske (Marijan, 2008.).

Preustrojem potkraj 1993. vrhovno vojno zapovjedništvo preimenuje se u Glavni stožer Oružanih snaga Republike Hrvatske, koje su sad organizirane u dvije glavne sastavnice – Hrvatska vojska i Domobranstvo, posljednje popunjeno uglavnom iz pričuve. U sljedećih pet godina ustroj OS RH mijenja se relativno često, prema potrebama rata i pokušajima ustrojavanja što učinkovitije organizacije snaga. Stoga su relativno česta spajanja manjih postrojbi, osobito pričuvnih u veće sastave, a osobito u skladu s raspoloživom ratnom tehnikom i odgovorima na novačenja. Do sredine 1995. godine ukupan broj osoba pod oružjem premašuje 200 000 (Žunec, 1999., str. 50), u pripremi i provođenju vojno-redarstvenih akcija “Bljesak” i “Oluja”, kojima je oslobođena većina teritorija tzv. Republike Srpske Krajine. Preostali dio neoslobođenog teritorija u istočnoj Slavoniji mirno je reintegriran 1997. godine.

Smanjivanjem potrebe za tolikom oružanom silom, nakon 1995. uslijedilo je nekoliko valova značajnog preustroja kojima se ratni ustroj vojske počeo prilagođavati novim mirnodopskim prilikama. U više je faza smanjen broj zbornih područja/korpusa, djelatnih i pričuvnih postrojbi

te su OS RH do kraja profesionalizirane i usklađene sa standardima NATO-a. Ukupan brojčani sastav do kraja 2008. godine smanjen je na nešto više od 17 000 djelatnih vojnih osoba i manje od 4 500 državnih službenika i namještenika, s ciljem dostizanja veličine od 16 000 djelatnih vojnih osoba i 1600 civilnih djelatnika do kraja 2009. godine (*Godišnja razmjena...*, 2009.).

ZAKONSKA REGULATIVA O ZASTAVAMA POSTROJBI OS RH

Zastave postrojbi spominju se već u prvom Zakonu o obrani (1991.), čiji članak 63. jednostavno propisuje “*Jedinice oružanih snaga imaju svoje zastave. Zastave jedinica oružanih snaga, vojnopomorske zastave i rangovi zastava u ratnoj mornarici, ustanovljuju se posebnim zakonom.*” Zakonom o izmjeni i dopuni Zakona o obrani (1993.) u tom se članku riječ “*jedinica*” mijenja u “*postrojba*”, dok se sljedećim Zakonom o izmjeni i dopuni Zakona o obrani (1996.) druga rečenica tog članka mijenja “*Vrhovni zapovjednik ustanovljava zastave postrojbi oružanih snaga, vojnopomorske zastave i položajne zastave u ratnoj mornarici.*”

I dok se te zastave na brodovima definiraju 1999. godine Odlukom o vojnopomorskim, zapovjednim i položajnim zastavama i plamencima na ratnim brodovima Republike Hrvatske i pripadajućim Pravilnikom (1999.), zastave postrojbi nisu obuhvaćene tim i sličnim aktima (Heimer, 2006.).

Novodoneseni Zakon o obrani (2002.) sadrži vrlo slične odredbe u članku 115. “*Postrojbe Oružanih snaga imaju svoje zastave. Zastave postrojba Oružanih snaga propisuje vrhovni zapovjednik na prijedlog ministra obrane.*”¹ Zakonom o izmjenama i dopunama tog Zakona (2007.) među odredbe članka 7. Zakona iz 2002. godine, koji nabraja poslove koje obavlja Predsjednik Republike kao vrhovni zapovjednik, dodaje se eksplicitno i odredba da on “*donosi odluke o zastavama postrojbi Oružanih snaga na prijedlog ministra obrane*”.

Koliko je do sada poznato, na temelju tih odredbi do sada nikada nisu izrađivane zastave. Dio dokumentacije koji se odnosi na ustanovljavanje i korištenje oznaka i zastava postrojbi OS RH čuva se u Vojnom arhivu, no on do sada nije istražen.

1 Vojnopomorske zastave sada određuje Zakon o službi u oružanim snagama Republike Hrvatske, NN 33/2002, 29. 3. 2002., koji u čl. 30 određuje da je Pravilnik o vojnopomorskim i položajnim zastavama dio općih pravila postupanja u Oružanim snagama koje donosi vrhovni zapovjednik na prijedlog načelnika Glavnog stožera i uz suglasnost ministra obrane.

Već stvaranjem početne jezgre budućih OS RH započelo se sa stvaranjem vizualnog identiteta ponajprije stvaranjem oznaka (“grbova”)² postrojbi. Te oznake nastajale su u ratnim uvjetima, kreirali su ih profesionalni dizajneri, ali i pripadnici vojske koji su imali više ili manje smisla i poznavanja principa dizajna heraldičkih oznaka. U mnogim postrojbama kreirane su različite oznake na svim razinama, pa čak i do razina najnižih taktičkih postrojbi. Stoga su oznake postrojbi iz vremena Domovinskog rata mnogobrojne, odlikuju se različitim rješenjima i variraju u kvaliteti dizajna i izrade (Peić Čaldarović, 2006.). Velika većina tih oznaka prikupljena je i prikazana u seriji knjiga koje je uredila Ankica Tuđman pod nazivom “Hrvatsko ratno znakovlje” (Tuđman, 1994.; Tuđman, 1995.; Tuđman, 1999.). Posljednja knjiga iz te serije, pod nazivom “Hrvatske ratne i vojne zastavice” (Tuđman, 2000.), objedinjuje stolne, suvenirne zastavice postrojbi OS RH iz Domovinskog rata i vremena nakon njega. Te zastavice se ponekad temelje na ratnim zastavama, ali često su i pojednostavljenog dizajna, prikazuju samo oznaku postrojbe (“grb”) na jednobojnoj podlozi. U pravilu te su se zastavice izrađivale za mnoge postrojbe u više navrata te postoje razlike u boji podloge i općem dizajnu zastavice. Neke postrojbe također su tijekom vremena i mijenjale svoju oznaku, što je ponekad povezano s ustrojbenim rješenjima kojima su se mijenjali naziv i status postrojbe, a ponekad zbog nekog drugog razloga. Dizajnerska rješenja oznaka postrojbi gotovo redovito služe kao temelj za dizajn kasnijih zastava, dok su daleko rjeđi obrnuti primjeri – da je najprije izrađena zastava koja je poslužila kao temelj za izradu oznake postrojbe.

Za razliku od oznaka postrojbi (a i stolnih zastavica) koje su se izrađivale u mnogo primjeraka, koje je imao gotovo svaki pripadnik postrojbe, a nerijetko su dijeljene i kao suveniri, ratne zastave izrađivane su redovito u jednom primjerku, tek iznimno, kod većih i dugotrajnijih postrojbi u nekoliko primjeraka, zbog potreba izlaganja na više mjesta ili zbog zamjene dotrajale zastave novijom. Tek u novije vrijeme zastave postrojbi izrađuju se digitalnim tiskanjem na tkanini, što omogućuje relativno jeftinu izradu više istovjetnih primjeraka, te se tada one redovito izrađuju u najmanje dva primjerka, a nerijetko i više njih.

2 Iako se te oznake u vojničkom žargonu gotovo redovito zovu grbovima, to je nepravilno. Vojne oznake postrojbi nisu izrađivane na temelju heraldičke tradicije, ne prate heraldička pravila i nemaju ni osnovne značajke po kojima bi ih se moglo smatrati grbovima.

Zastave analizirane u ovom radu zastave su postrojbi OS RH iz dvije značajne zbirke vojnih zastava koje su do sada uspostavljene u Hrvatskoj, dopunjene zastavama iz nekoliko manjih zbirki te drugih pojedinačnih izvora te zastave koje su izrađene u povodu proslave 15. godišnjice stvaranja OS RH, a koje se odonda redovito koriste u ceremonijama umjesto originalnih ratnih zastava postrojbi.

Kronološki prva zbirka originalnih ratnih zastava postrojbi skupljena je u Vojnom muzeju koji djeluje u sastavu Službe za odnose s javnošću i informiranje MORH-a. Vojni muzej osnovan je 1997. godine, a danas djeluje u prostorima vojnog kompleksa u Ilici 256a, gdje je smještena uprava te veći dio muzejske građe, uključujući i zbirku zastava (*Pregled muzeja...*, 2009.). Muzej nema stalnog postava, te zastave u pravilu nisu dostupne široj javnosti. U zbirci vojnog muzeja nalazi se četrdesetak originalnih zastava postrojbi OS RH iz vremena Domovinskog rata.

Druga velika zbirka originalnih ratnih zastava skupljena je u GS OS RH tijekom 2006. i 2007. godine, povratom zastava iz ukinutih i preustrojenih postrojbi. Zbirka se sastoji od oko 80 zastava većinom iz vremena Domovinskog rata te 1990-ih godina, a čuva se u kompleksu MORH-a i GS OS RH na Krešimirovu trgu u Zagrebu.

Dvije manje zbirke su zbirke Družbe "Braća hrvatskog zmaja" te Vojne policije. Prva od njih sastoji se od sedam originalnih zastava gardijskih brigada koje se čuvaju u svečanoj dvorani Družbe, u Zmajskoj kuli iznad Kamenitih vrata na zagrebačkom Griču. Te su zastave prikupljene od 1995. do 2001. kada je Družba organizirala niz dobrotvornih priredbi za djecu poginulih i nestalih branitelja iz Domovinskog rata. Tijekom tih priredbi zastave postrojbi predane su Družbi na čuvanje, a brigade su dobile nove zastave (Rukavina, 2005.).

Zapovjedništvo Vojne policije (pod raznim nazivima i položajima u hijerarhiji tijekom godina, danas kao Odjel Vojne policije u GS OS RH), kao najviša struktura postrojbi vojne policije (VP), prikupilo je zastave preustrojenih i ukinutih postrojbi VP te druge zastave VP koje se više nisu koristile zbog raznih razloga, te ih čuva izložene u svojim reprezentativnim prostorijama, danas u vojarni "Croatia" u Zagrebu. Zbirka sadrži desetak zastava postrojbi VP.

Osim originalnih ratnih zastava, u povodu 15. godišnjice OS RH 2006. godine, izrađene su svojevrsne replike ratnih zastava, koje je možda najbolje nazvati simboličnim ratnim zastavama. Takvoj "ponovnoj izradi" zastava pristupilo se vjerojatno zbog dva osnovna razloga. S jedne strane

za ceremonije postrojavanja i slično nije bilo moguće prikupiti sve zastave iz razdoblja Domovinskog rata iz fonda Vojnog muzeja ili drugih muzeja i institucija jer oni nemaju ni približno kompletnu zbirku takvih zastava niti su postojeće zastave sustavno obrađene na jednom mjestu. Drugi razlog, koji je vjerojatno bio čvrst argument protiv korištenja originalnih sačuvanih zastava, jest protivljenje muzejske struke korištenju tih nenadomjestivih predmeta koji bi se takvim korištenjem bez sumnje doveli u ugroženi položaj. U tom bi smislu izrada “replika” sigurno bila najbolji izbor.

Te nove zastave izrađene su prema spomenutoj četvrtoj knjizi Ankice Tuđman (Tuđman, 2000.). Pri tome je ignorirano eventualno postojanje drugačijih zastava koje su se zaista koristile u Ratu te su sve zastave izrađene na temelju dizajna stolnih zastavica. Nažalost, te stolne zastavice nerijetko odstupaju od dizajna pravih “ratnih zastava”, u nekim primjerima čak i drastično. Također te zastave napravljene su ujednačeno – istih dimenzija, od istog materijala, jednakih ukrasa (rese, koplja, koljeni završeci) i istom tehnikom izrade, što je zasigurno daljnje odstupanje od originala. Te zastave izrađene su tehnikom tiska na materijalu, što je omogućilo izradu više istovjetnih primjeraka, te se danas po jedan primjerak svake čuva u Vojnom muzeju i u zbirci GS OS RH, a u mnogim slučajevima izrađeni su i dodatni primjerci kojima se koriste udruge proistekle iz Domovinskog rata, a koje čuvaju tradicije pojedinih postrojbi, ili su pohranjene u lokalnim muzejima i slično. U ovom je radu korištena zbirka tih simboličnih ratnih zastava iz GS OS RH, stalno izložena u kino dvorani kompleksa MORH-a i GS OS RH na Krešimirovu trgu, koja se sastoji od oko 150 zastava.

Tablica 1.
Broj obrađenih
zastava postrojbi i
mjesto njihova čuvanja

Broj zastava	
Ratne zastave	190
Simbolične zastave	168
Ukupno	358
Prema lokaciji	
Vojni muzej	39
Glavni stožer OS RH	72
Simbolične zastave (VM/GS)	148
Drugdje u OS RH	4
Drugdje izvan OS RH	9
Nepoznato	86
Ukupno	358

Osim spomenutih zbirki, u pojedinim su slučajevima poznati podaci o postojanju drugih zastava postrojbi, koje se čuvaju u lokalnim muzejima ili zbirkama ili su te zastave prikazane na sačuvanim fotografijama. Nekoliko primjeraka takvih zastava uzeto je u obzir u ovom radu.

Ukupno se radi o pozamašnom korpusu od 358 primjeraka zastava nastalih od 1991. do danas, među njima je 190 originalnih ratnih zastava te 168 simboličnih ratnih zastava izrađenih nakon ukidanja postrojbi (usporedi Tablicu 1). U Vojnom muzeju je 39 ratnih zastava, a u Glavnom stožeru OS RH 72 zastave, te 148 simboličnih zastava iz 2006. godine. Nekoliko zastava zabilježeno je na čuvanju u drugim postrojbama OS RH. Iako takvih zastava mora biti još daleko više, njihova prostorna disperzija za sada je onemogućila i njihovo uključivanje u istraživanje, iako je namjera da se u dogledno vrijeme i one uključe. Izvan OS RH u muzejima i zbirkama za sada je zabilježeno 9 zastava. Poznato je još nekoliko primjeraka zastava koje se čuvaju u lokalnim muzejima, no za sada nikakve druge informacije o njima nije bilo moguće doznati. Za relativno velik broj zastava nije poznata sadašnja lokacija – one su zabilježene na fotografijama objavljenim u Hrvatskim vojnim glasilima, osobito u *Hrvatskom vojniku*, fotografijama iz zbirke GS OS RH, fotografijama s *web*-stranica udruga iz Domovinskog rata ili iz privatnih zbirki fotografija. Poslužila je i zbirka crteža za pripremu simboličnih ratnih zastava koje je izradila tvrtka koja je izrađivala te zastave (SVIS Varaždin), a koji su pohranjeni u Vojnom muzeju (u elektroničkom obliku), dok je manji broj ratnih zastava poznat prema katalozima izložaba na kojima su bile izložene (npr. Stublić, 1994., str. 92).

OPĆE ZNAČAJKE RATNIH ZASTAVA

Mnoge postrojbe izrađivale bi samostalno zastave u različitim aranžmanima. Nerijetko su to bili pokloni supruga zapovjednika ili pokloni lokalne zajednice, te se umnogome razlikuju u izgledu, materijalu, kvaliteti izrade i drugome. Mnoge zastave izrađivale su se *ad hoc* na bojištu, često se koristeći državnim zastavom RH na koju bi se manje ili više priručnim sredstvima dopisivala imena postrojbi, njihovi nadimci i slično. Mnoge od tih najstarijih zastava nisu sustavno sačuvane ni u Vojnom muzeju OS RH, a ni u drugim primjerenim institucijama, te je danas teško utvrditi gdje se nalaze. Neke od njih zasigurno su se našle i na međunarodnom tržištu militarija, gdje možda i ne zaslužuju pažnju koju zavrjeđuju.

Mnoge zastave iz sredine 90-ih godina izrađivale su se vezenjem, najčešće strojno, i predstavljaju najljepše primjerke među zastavama postrojbi. Druge zastave izrađivale su se apliciranjem tiskanih znakova postrojbi na tkaniču, bilo opšivanjem bilo lijepljenjem. U novije se vrijeme znakovi tiskaju na zastavno polje digitalnim tiskom, koji omogućuje upotrebu mnogo složenijih dizajnerskih rješenja koja nisu tipična za klasične zastave (primjerice upotrebu prijelaza tonova boje za dobivanje trodimenzionalnog dojma).

Zastavno polje izrađuje se od svile, platna, vune, a najčešće od svili sličnih sintetičkih materijala. Najčešće se radi o polju izrađenom od jednog komada platna (zapravo najčešće od dva, jednog na licu i drugog na naličju koji su uz rubove spojeni), a tek ako se radi o trobojnicama (ili nekim složenijim geometrijskim uzorcima polja), ponekad su sastavljene od tri ušivene pruge.

Oblik zastavnog polja tipično je pravokutan, najčešće u omjeru širine i dužine 1:2 (što odgovara omjeru širine i dužine državne zastave), no u nekim primjerima taj omjer varira. Rijetke su zastave koje nisu pravokutne, raskoljeno-ga slobodnog kraja, ili pak s tri trokutasta repa.

Gotovo redovito zastave postrojbi imaju uz tri vanjska ruba ušivene rese, najčešće pozamanterijske rese zlatne boje, rjeđe crne, plave ili neke druge. Vrlo rijetko na vanjskim krajevima imaju kićanke, češće kod nepravokutnih rješenja polja. Najveći broj zastava ima rukav za koplje, najčešće izrađen od istog materijala kao i zastavno polje (posuvraćivanjem materijala polja), a druga rješenja načina za pričvršćivanje zastave na koplje javljaju se tek iznimno. Poneke zastave uz rukav imaju i po dvije tanke vrpce na oba kraja rukava koje omogućuju vezivanje za koplje.

Zastavne vrpce pojavljuju se tek iznimno. Uz već spomenute vrpce s imenima postrojbi na prvim zastavama iz Kranjčevićeve sačuvano je tek nekoliko vrpca, najčešće trobojnih, bez natpisa, s natpisom ili s kakvim lokalnim grbom ili znakom. Nekoliko zastava ima jednobojne vrpce u bojama lokalne gradske zastave, obično s gradskim grbom. No, postrojbe kojima su dodijeljena visoka državna odlikovanja ta odlikovanja ističu na trobojnim vrpcama na kojima je ispisan i naziv odlikovanja i ime i funkcija dodjelitelja (Predsjednik Republike).

Zastave postrojbi u pravilu nemaju svoja posebna koplja već su se isticale i ističu se na "priručnim" kopljima prema potrebi. U OS RH najčešće se koriste jednostavna drvena koplja sa završetkom u obliku suze, no za isticanje u zatvorenim prostorima postoje i bogatija, metalna koplja izrađena od različitih materijala.

Izrada tih zastava povjerena je varaždinskoj tvrtci SVIS d.o.o. koja je specijalizirana za izradu zastava. Sve su zastave izrađene od svile, višebojnim digitaliziranim tiskom tako da je avers i revers otisnut posebno (jednakog izgleda) te prišiven zajedno. Veličina zastavnog polja kod svih iznosi 100×200 cm. Zastave su opšivene zlatnim resama dužine 2 cm s tri vanjske strane, a uz koplje je ostavljen zastavni rukav iste boje kao i polje zastave. Zastave su postavljene na jednostavna drvena koplja prirodne boje 250 cm dužine kružnog promjera 2,5 cm. Na vrhu koplja nalazi se drveni kopljeni vršak, također prirodne boje drveta, u obliku suze. Svaka je zastava navodno izrađena u tri primjerka.

Djelatnici tvrtke SVIS izradili su iznova vektorske crteže svih upotrijebljenih oznaka postrojbi, u pravilu prema knjizi zastavica. Općenito, to je precrtavanje izvedeno vrlo kvalitetno, iako se detaljnom usporedbom mogu primijetiti sitnija odstupanja od predložka u knjizi. Ta odstupanja mogu se u pravilu objasniti različitom tehnikom izrade. Naime, znakovi na zastavicama izrađivani su najčešće tehnikom žakard (tkanje složenih uzoraka programibilnim tkalačkim strojem) kod koje su jasno primjetni elementi teksture, koji se na vektorskim crtežima ne vide (sasvim opravdano), no takva aproksimacija ponegdje daje rezultate koji se mogu različito interpretirati.

Te su zastave u pravilu jednakoga temeljnog dizajna – jednobojne podloge s oznakom postrojbe u sredini, uz tek nekoliko iznimaka. Te iznimke, pak, u pravilu, sadrže osim znaka i dodatne natpise – imena postrojbe ili njezin bojni poklič, a rijetko i neke druge elemente.

Odabir zastava koje su izrađene tom prilikom nije jednostavno utvrditi. Najčešće se radi o postrojbama razine samostalne bojne, brigade te o postrojbama, zapovjedništvima i ustanovama više razine koje su ustrojene 1991. godine (što je, čini se, bila namjera, jer su zastave naručene za potrebu proslave 15. godišnjice osnivanja OS RH i tih postrojbi), ali među njima se nalaze i zastave nekih postrojbi koje su osnovane 1992. godine. Osim toga, među njima se nalaze i zastave nekih cjelina koje su formalno bile izvan sustava MORH-a, kao što su krizni stožer Ministarstva zdravstva, Narodna zaštita ili paravojna organizacija Hrvatske stranke prava – Hrvatske oružane snage. Za neke postrojbe izrađene su istodobno i suvremene zastave koje te postrojbe upotrebljavaju u drugoj polovini 90-ih godina ili kasnije. Za neke od njih izrađene su i ranije inačice, pa su dakle neke postrojbe u tom setu zastava

predstavljene dva, pa i više puta. Za neke postrojbe za koje nije postojao primjer stolne zastavice u knjizi, izrađene su sasvim nove zastave, na temelju znaka postrojbe (prema predlošcima u Tuđman 1994.; Tuđman 1995. i Tuđman 1999.) na jednobojnoj podlozi koja je najčešće usuglašena s ratnim zapovjednikom postrojbe ili je možda jednostavno nasumice izabrana.

Nakon njihove upotrebe u ceremonijama proslave 15. godišnjice OS RH tijekom 2006. godine, po jedan primjerak tih zastava pohranjen je u Vojnom muzeju, po jedan je primjerak izložen u dvorani zastava u kompleksu MORH-a, a po jedan je primjerak podijeljen postrojbama ili udrugama ratnih veterana koje njeguju tradicije pojedinih postrojbi.

Nakon izrade glavne skupine tih zastava, u nekoliko su navrata izrađene pojedinačno i neke dodatne, no za sada nema detaljnijih podataka o tome o kojim se postrojbama radi.

TIPIZACIJA ZASTAVA

Prema temeljnom dizajnu moguće je jasno razlučiti nekoliko faza koje se, doduše, donekle kronološki poklapaju, ali pokazuju jasan trend razvoja tipizacije zastava. Tako je zastave moguće razvrstati u šest tipova:

1. državna zastava s vrpcom
2. državna zastava s dodatnim natpisima ili oznakama
3. zastava utemeljena na nacionalnoj trobojnici
4. zastava originalnog dizajna
5. jednobojna zastava sa znakom postrojbe, tekstom i drugim oznakama
6. jednobojna zastava sa znakom postrojbe.

Neki od navedenih tipova mogu se dalje podijeliti u nekoliko podtipova koji, iako ih uglavnom čini samo nekoliko primjeraka, imaju određene zajedničke elemente dizajna. Prvi tipovi pojavljuju se ranije, zapravo se svi tipovi zastava pojavljuju već početkom devedesetih. Ipak, primjetna je tendencija pojednostavljenja i uniformizacije dizajna zastava, tako da se raniji tipovi relativno brzo gube iz upotrebe i te se zastave zamjenjuju jednostavnijim kasnijim tipovima. Može se govoriti o svojevrsnom razvoju hrvatske vojne tradicije.

Slika 1.

Primjer zastave tipa I: zastava i zastavna vrpca
1. brigade ZNG dodijeljene na postrojavanju 28. svibnja 1991.



Prve ratne zastave dodijelio je Predsjednik Republike tijekom svečanog postrojavanja na stadionu u Kranjčevičevoj. Tada je podijeljeno 11 zastava, jedna zastava po dizajnu jednaka zastavi predsjednika Republike (pravokutna plava zastava s crveno-bijelim kvadratićima u obrubu i znakom predsjednika u sredini) za počasnu postrojbu te deset identičnih zastava po dizajnu jednakih državnoj zastavi Republike Hrvatske svakoj od deset postrojbi koje su bile postrojene (od toga dvije policijske postrojbe), a razlikovale su se po natpisu – imenu postrojbe – na trobojnoj zastavnoj vrpci (Slika 1). To su ujedno i jedine službeno dodijeljene zastave. Jedna od tih zastava danas se čuva u Muzeju policije (Jamičić, 2006.; inv. br. 1310), a prema fotografijama poznato je da su te zastave koristile 1. i 2. gardijska brigada zajedno sa svojim kasnijim zastavama. Nije poznato gdje se te dvije zastave danas nalaze niti kakva je sudbina preostalih zastava dodijeljenih u Kranjčevičevoj.

Slika 2.

Primjer zastave tipa II:
zastava 3. brigade ZNG, Osijek, 1991.



Slika 3.

Primjer zastave tipa IIa:
zastava 77. samostalnog bataljuna, Grubišno Polje, 1991.



Drugu grupu zastava čine one koje nastaju nedugo zatim, kao prve zastave postrojbi koje se dizajnom razlikuju od državne zastave, no temelje se na njoj. One su u pravilu manje ili više improvizirane dodavanjem elemenata na prethodno proizvedenu državnu zastavu. Tipično, radi se o ispisanom nazivu postrojbe iznad i ispod grba, ponekad s dodanim znakom postrojbe u uglu, te eventualno nekim pokličem i datumom ustrojavanja postrojbe. Vrlo često su takve zastave imale i trobojne zastavne vrpce. Upotreba takvih zastava zabilježena je u 3. i 9. gardijskoj brigadi (Vinkovci i Gospić) te kod nekih nižih postrojbi u Slavoniji (Slika 2). Autor pretpostavlja da bi takvih zastava moglo biti i znatno više, no da su one kasnije zamijenjene zastavama drugih tipova. Kao podtip tipa 2 mogu se smatrati zastave koje na komercijalno nabavljenoj državnoj zastavi dodaju samo prigodne tekstove – uglavnom samo ime i mjesto postrojbe (Slika 3). Vjerojatno su mnoge takve zastave nastale *ad hoc* priručnim sredstvima na samoj bojišnici, a možda su sačuvane kao emocionalno važni suvenirni iz rata među braniteljima, te bi se eventualno još mogle pojaviti.

Kao **treću** grupu zastava možemo smatrati varijantu hrvatske trobojnice kod kojih se umjesto grba Republike Hrvatske na sredini nalazi znak postrojbe ili lokalni grb, te također natpisi: naziv postrojbe, poklič, datum. Takve zastave nastaju većinom 1992. godine, često su bogato izvezene. Za razliku od tipa 2 te zastave ne nastaju dodavanjem elemenata na već postojeću gotovu državnu zastavu, nego su ispočetka izrađene zastave. U sredini trobojnice ili uz koplje postavljen je najčešće lokalni (gradski) grb ili grb regije (Slavonija), ili pak znak postrojbe. Često je uz znak dodan i primjeren tekst ispisan na preostalom dijelu tro-

Željko HEIMER

**Tipizacija ratnih
zastava postrojbi kao
temelj za
proučavanje identiteta
Oružanih snaga
Republike Hrvatske**

bojnice (Slika 4). Predstavljaju svojevrsni nastavak tradicije korištenja trobojnice s individualnim znakom političke stranke, društvene ili sportske organizacije ili kakva drugog tijela, što je praksa koju nalazimo već u 19. stoljeću, odmah nakon nastanka trobojnice 1848. godine pa sve do danas (Borošak Marijanović, 1996.). Kao poseban podtip među tim se zastavama mogu izdvojiti one koje umjesto uobičajenih vodoravnih jednako širokih trobojnih pruga imaju drugačiji grafički raspored trobojnice, bilo postavljanjem pruga okomito ili koso na dužinu zastave bilo proširenjem središnje bijele pruge, čime se stvara veće polje u koje se smještaju simboli postrojbe (Slika 5).

Slika 4.

Primjer zastave tipa III:
zastava 108. brigade HV, Slavonski Brod, 1992.



Slika 5.

Primjer zastave tipa IIIa:
zastava 115. brigade HV, Imotski, 1992.



Četvrta je grupa zastava koje bismo mogli nazvati zastavama originalnoga dizajna. Čine je zastave koje imaju "neobično" i originalno riješenu geometrijsku podjelu zastavnog polja. Te su zastave najčešće osobiti primjerci inspirativnoga veksilografskog dizajna, iako su ih vjerojatno izrađivali ljudi koji nisu imali do tada nikakva

veksilološkog iskustva, nego jednostavno općenit “dobar ukus”. Zbog toga su te zastave najzanimljiviji dio korpusa za istraživača. Osobito se dobro ističu među drugim “dosadnijim” zastavama te stoga iznimno dobro ispunjavaju svoju funkciju pružanja identiteta. Takvi inovativni primjerci zastava imaju snažan identitetski utjecaj, snažno su usađene u kolektivnu memoriju pripadnika postrojbe. Osim geometrijskih uzoraka zastavnog polja i te zastave često sadrže znak postrojbe te natpise (Slika 6).

Slika 6.
Primjer zastave tipa IV:
zastava 114. brigade HV, Split, 1992.



Kao jasan podtip tog tipa zastava ističu se zastave “kantonskog trokuta”³ – najčešće trobojnice koje uz koplje imaju dodan velik jednobojni pravokutni trokut čije katete leže uz kopljeni i gornji rub zastave, u kojem se nalazi znak postrojbe (Slika 7). Dizajn zastave s kantonskim trokutom jedno je od osobito uspješnih dizajnerskih rješenja u skladu sa svim pozitivnim smjericama veksilološke teorije, a ističe se jedinstvenošću oblika koji je nepoznat među drugim zastavama. Može se reći da je šteta da se takav tip zastava nije održao, odnosno da u određenom trenutku u OS RH nije postojao nitko tko bi prepoznao i sačuvao, odnosno proširio takvo rješenje kao izvorni hrvatski identitetski obrazac.

3 Kanton je veksilološki termin kojim se opisuje polje u gornjem uglu zastave uz koplje; tradicionalno se smatra najčasnijim mjestom na zastavi jer se najbolje vidi dok zastava vijori. Kanton je u pravilu pravokutan ili kvadratan i često sadrži nacionalnu zastavu. (Burgers i sur., 2005.) Za trokutasto polje u ovim zastavama, koje se do sada ne pojavljuje u veksilološkoj terminologiji (usp. Heimer, 2000.), uveden je naziv kantonski trokut.

Slika 7.

Primjer zastave tipa IVa:
zastava 66. bojne VP, Zagreb, 1992.



Peti tip zastava vjerojatno je najbrojniji među zastavama iz vremena Domovinskog rata. To su zastave koje se sastoje od jednobojnog polja sa znakom postrojbe u sredini koji je okružen velikim natpisima s imenom postrojbe te ponekad i nekim drugim elementima koji ga okružuju. Natpisi se obično nalaze u luku ili u vodoravnim linijama iznad i ispod središnjeg znaka, a u pravilu su izvedeni zlatnim odnosno žutim slovima (Slika 8). Taj tip zastava ima i četiri podtipa koja su zabilježena među zastavama postrojbi OS RH:

5a – jednobojna zastava sa znakom, natpisom i kantonom – kanton je u pravilu državna zastava (Slika 9).

5b – jednobojna zastava sa znakom, natpisom i tropletnim ukrasom. Troplet oblikuje pravokutnik uz rubove zastave ili je od njih pomaknut nešto prema unutra ili je u nekom drugom obliku dodan na polje zastave (Slika 10).

5c – jednobojna zastava sa znakom, natpisom i trobojnom trakom, koja je postavljena uz jedan od rubova zastave ili blizu njega ili koso preko jednog od uglova, ponekad i s državnim grbom unutar trobojnice (Slika 11).

5d – jednobojna zastava sa znakom, natpisom i državnim grbom, pri čemu je državni grb postavljen u sredinu zastave, a znak postrojbe u položaju kantona (Slika 12).

Može se primijetiti da su gotovo sve zastave tog tipa iz ratnog vremena, a da se tek rijetko pojavljuju među simboličnim zastavama izrađenim nakon 2006. godine.

Slika 8.
Primjer zastave tipa V:
zastava 122. brigade HV, Đakovo, 1992.



Slika 9.
Primjer zastave tipa Va:
zastava Zapovjedništva Zbornog područja Osijek, 1993.

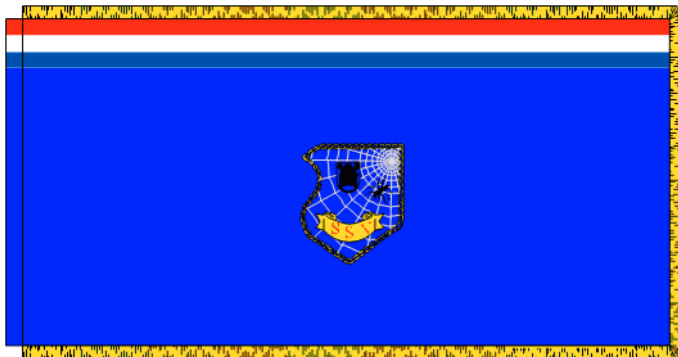


Slika 10.
Primjer zastave tipa Vb:
zastava Središta za obuku i odgoj vojnika "Muzil", Pula, 1995.



Slika 11.

Primjer zastave tipa Vc:
zastava Samostalne satnije veze, Zagreb, 1991.



Slika 12.

Primjer zastave tipa Vd:
zastava 56. samostalnog bataljuna, Pakrac, 1991.



Šesti tip su zastave koje su možda istraživaču “najdosadnije”,⁴ a sastoje se jednostavno od jednobojnog zastavnog polja u sredini kojeg se nalazi znak postrojbe. Iako se i te zastave pojavljuju već ranih devedesetih, najbrojnije su iz vremena nakon Domovinskog rata, a i prevladavajući su uzorak za suvremene zastave postrojbi OS RH.

⁴ Među veksilozima takvo jednostavno, neinspirativno dizajnersko rješenje ponekad se pogrdno naziva “plahtha sa znakom” – *Logo on a Bedsheet* ili skraćeno LoB (Burgers i sur., 2005.).

Slika 13.

Primjer zastave tipa VI:
zastava 2. gardijske brigade, Sisak, 1991.

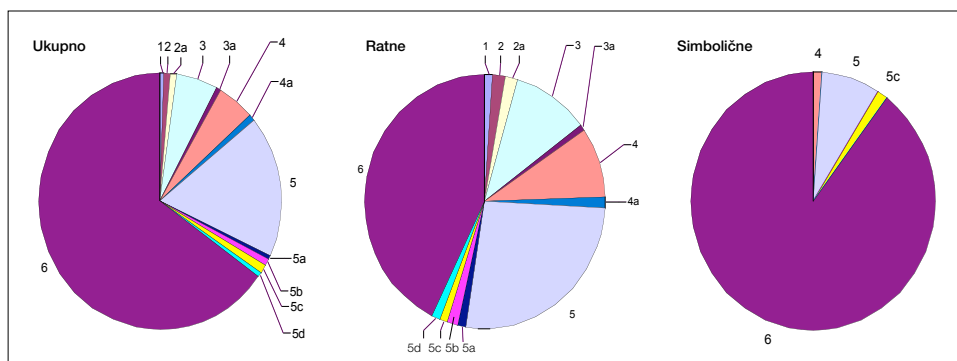


Tablica 2.
Broj zastava
postrojbi prema tipu

Tip/podtip zastave		Ukupno	Ratne		Simbolične	
1	državna zastava s vrpcom	2		2		-
2	državna zastava s dodatnim natpisima ili oznakama	3	6	3	6	-
2a	- samo s natpisima	3		3		-
3	zastava utemeljena na nacionalnoj trobojnici	19	21	19	21	-
3a	- trobojnica, nevodoravna ili nejednakih pruga	2		2		-
4	zastava originalnog dizajna	18	21	16	19	2
4a	- kantonski trokut	3		3		2
5	jednobojna zastava sa znakom, tekstom i drugim oznakama	62	73	49	58	13
5a	- s kantomom	2		2		-
5b	- s tropletom	3		3		-
5c	- s trobojnom prugom	4		2		2
5d	- sa znakom u kantonu, grbom RH u sredini i tekstom	2		2		-
6	jednobojna zastava sa znakom	229		79		150
Ukupno		352		185		167

Broj zabilježenih zastava prema navedenim tipovima i podtipovima prikazan je u Tablici 2, a posebno su izdvojene brojke za ratne te simbolične zastave. Odmah je primjetno da su gotovo sve simbolične zastave tipa 6, tek manji broj tipa 5, a samo dvije ponavljaju originalno dizajnersko rješenje tipa 4, kakvo se koristilo i u vrijeme Domovinskog rata.

Slika 14.
Broj zastava
postrojbi prema tipu



Isti podaci prikazani su na grafikonima na Slici 14. I među ratnim zastavama primjetna je značajna količina zastava tipa 6 (43%), no značajna je i količina zastava tipa 5 i njezinih podtipova (31%), po 10% ratnih zastava pripada tipovima 3 i 4, dok su zastave tipa 1 i 2 zajedno zastupljene s manje od 5%.

Tablica 3.

Broj zastava postrojbi prema tipu u godini nastanka. (Godina nastanka je procijenjena.)

Godina	Tip						Ukupno
	1	2	3	4	5	6	
1991.	2	3	7	3	7	4	26
1992.		2	7	7	19	11	46
1993.		1	2	4	11	4	22
1994.			5	4	7	8	24
1995.				1	2	7	10
1996.					6	13	19
1997.					4	4	8
1999.						6	6
2000.						3	3
2001.						4	4
2002.					2	9	11
2003.						3	3
2004.						2	2
2005.					1	1	2
2006.				2	13	148	163
2007.					1	2	3
Ukupno	2	6	21	21	73	229	352

Kronološki slijed tipova predložen je u Tablici 3 u kojoj je prikazan broj zastava postrojbi prema pojedinim tipovima i godinama nastanka zastave. Ipak, ovaj prikaz treba uzeti s rezervom, jer je godina nastanka u velikoj većini primjera nepoznata, odnosno ne postoji dokumentacija koja bi omogućavala precizno datiranje nastanka zastave, nego su godine procijenjene prema dostupnim podacima ustrojavanja postrojbe, fotografijama i drugim izvorima koji omogućuju procjenu. Uzevši u obzir i mogućnost pogreške procjene od nekoliko godina, iz tablice se ipak jasno vidi da su se zastave prvih tipova prestale izrađivati još tijekom Domovinskog rata, uz tek rijetke iznimke tipa 4 i 5, dok se nakon 1995. godine praktično izrađuju samo zastave tipa 6.

Prema razgovorima sa sudionicima događanja tijekom 1990-ih, čini se da je glavni razlog zamjene svih spomenutih trobojnih tipova zastava uvjerenje koje je prevladalo među djelatnicima OS RH da se takvim zastavama uništava državna zastava te da su takvi postupci, odnosno takve zastave zapravo ilegalne. Takvo razmišljanje ima uporište u Zakonu o grbu i zastavi (*Zakon, 1990.*) i vjerojatno je djelomično točno – bez želje da se ovdje ulazi u detaljniju raspravu o pravnim pitanjima. No, takva upotreba troboj-

nica sasvim je u skladu s hrvatskom tradicijom izrade zastava još od 1848. godine (Borošak Marijanović, 1996.), te je zapravo šteta da nikakvim propisom takva praksa za zastave postrojbi nije legalizirana.⁵

Prevladavajući broj zastava tipa 5 i 6 koje se temelje na jednobojnoj podlozi, te također i činjenica da se za većinu zastava tipa 4 može jasno utvrditi jedna prevladavajuća boja, upućuje na daljnji korak u proučavanju ovih zastava – analizi prema temeljnoj boji, no to već izlazi iz okvira ovog rada.

ZAKLJUČAK

Zastave postrojbi OS RH pojavljuju se već stvaranjem jezgre buduće Hrvatske vojske kao zastave brigada ZNG. Iako je zakonom propisana dodjela zastava od predsjednika Republike, ta se odredba ne provodi i postrojbe ubrzo, zbog osjećaja potrebe za elementom identiteta koji pruža zastava izrađuju vlastite zastave. Prve zastave temelje se na nacionalnoj zastavi, manje ili više modificiranoj, nastaju zastave originalnih dizajnerskih rješenja, a postupno je uočljiva tendencija uniformizacije i pojednostavljenja dizajna.

Prikupljeni su podaci o više od 350 zastava postrojbi OS RH iz vremena Domovinskog rata i nakon njega. Ovaj rad prikazuje inicijalne rezultate analize sadržaja tih zastava, prema kojima je provedena tipizacija u šest jasno diferenciranih tipova, među kojima se pojavljuje i nekoliko podtipova. Osim izgledom, prikazani tipovi razlikuju se i kronološki. Osobito je uočljiva razlika pojavljivanja tipova zastava iz vremena Domovinskog rata u odnosu na gotovo uniformni izgled tipa 6 simboličnih zastava nastalih u kasnijem periodu, kada se drugi tipovi pojavljuju samo kao iznimke.

Iz prikazanog može se pratiti veksilološki razvoj vizualnog identiteta OS RH, a prikupljeni podaci predstavljaju i temelj za daljnja istraživanja razvoja identiteta pojedinih grana, rodova i postrojbi – za analizu sadržaja simbola i upotrebe boja na zastavama i slično. Prikupljanjem ovih podataka stvoren je i temelj za nastavak istraživanja o načinu dodjele, usvajanja, nastanka i okolnosti izrade za svaku pojedinu zastavu, što može biti predmet posebnog

5 Članak 4 *Zakona o grbu...* zabranjuje mijenjanje izgleda zastave Republike Hrvatske od onoga propisanog Ustavom i tim zakonom, no ostavlja mogućnost da pravne osobe pod iznimnim uvjetima i ako to propišu, rabe zastavu kao dio drugih amblema i znakova, na temelju čega je, primjerice propisana vojno-pomorska zastava, koja u državnu zastavu dodaje dva ukrštena sidra.

istraživanja, za utvrđivanje razloga i okolnosti promjene zastava u pojedinoj postrojbi, za proučavanje načina upotrebe u ratu i nakon njega – s osobitim osvrtom na aktivnu i pasivnu upotrebu (tj. upotrebu u borbi, u vojnim proslavama i ceremonijama s jedne strane te načina upotrebe i čuvanja kada zastava nije u aktivnoj upotrebi s druge). Krajnji cilj istraživanja utvrđivanje je simbolike elemenata vizualnog identiteta pojedine postrojbe te utjecaja na ukupan identitet OS RH kao zajednice.

ZAHVALE

Istraživanje na kojem se temelji ovaj rad bilo bi nemoguće bez pomoći i susretljivosti djelatnika Glavnog stožera Oružanih snaga Republike Hrvatske i Vojnog muzeja MORH-a kojima zahvaljujem. Mnoge zastave iz njihovih zbirki za potrebe istraživanja fotografirao je Branko Šenk, fotograf GS OS RH. Zahvaljujem i drugim muzejima i institucijama spomenutim u ovom radu, a koji čuvaju pojedine zastave koje su mi stavili na raspolaganje. Osobito zahvaljujem Društvu Braće hrvatskog zmaja na pristupu zastavama u Zmajskoj kuli. Zahvaljujem Jeleni Borošak Marijanović koja mi je ljubazno ustupila svoje bilješke o vojnim zastavama Hrvatske vojske, koje je tokom godina pribilježila.

KRATICE

HKoV.....Hrvatska kopnena vojska
HV.....Hrvatska vojska
MORHMinistarstvo obrane Republike Hrvatske
MUPMinistarstvo unutrašnjih poslova
NATO.....North Atlantic Treaty Organization – Organizacija sjevernoatlantskog saveza
OS RH.....Oružane snage Republike Hrvatske
RHRepublika Hrvatska
VPVojna policija
ZNG.....Zbor narodne garde

- *** (1990.), *Zakon o grbu, zastavi i himni Republike Hrvatske, te zastavi i lenti Predsjednika Republike Hrvatske*, Narodne novine, 55/1990, 21. 12. 1990.
- *** (1991.), *Zakon o obrani*, Narodne novine, 49/1991, 20. 9. 1991.
- *** (1993.), *Zakon o izmjeni i dopuni Zakona o obrani*, Narodne novine, 49/1993, 26. 5. 1993.
- *** (1996.), *Zakon o izmjeni i dopuni Zakona o obrani*, Narodne novine, 57/1996, 12. 7. 1996.
- *** (1999.), *Odluka o vojnopomorskim, zapovjednim i položajnim zastavama i plamencima na ratnim brodovima Republike Hrvatske*, Narodne novine, 105/1999, 13. 10. 1999.
- *** (1999.), *Pravilnik o tehničkim uvjetima izrade, postupku i načinu isticanja te vijanju zastava i plamenaca na ratnim brodovima Republike Hrvatske*, Narodne novine, 105/1999, 13. 10. 1999.
- *** (2002.), *Zakon o obrani*, Narodne novine, 33/2002, 29. 3. 2002.
- *** (2007.), *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o obrani*, Narodne novine, 76/2007, 23. 7. 2007.
- *** (2009.), *Godišnja razmjena informacija o obrambenom planiranju 2009*. Zagreb: MORH.
- *** (2009.) Pregled muzeja: Vojni muzej MORH – Muzejsko dokumentacijski centar, Zagreb, <http://www.mdc.hr/muzej.aspx?muzejId=770%3AZAG> (pristupljeno 23. 4. 2009.).
- BOROŠAK MARIJANOVIĆ, J. (1996.), *Zastave kroz stoljeća, zbirka zastava i zastavnih vrpca Hrvatskog povijesnog muzeja*, Zagreb: Hrvatski povijesni muzej.
- BURGERS, A., MARTIN, T., SOUTHWORTH, C., HEIMER, Ž. (2005. –), *Dictionary of vexillology. FOTW – Flags of the World*, <http://www.crwflags.com/fotw/flags/vxt-dvex.html> (pristupljeno 19. 5. 2009.).
- ELGENIUS, G. (2007.), *The origin of European national flags*, u: Eriksen, T. H. i Jenkins, R. (ur.), *Flag, Nation and Symbolism in Europe and America* (str. 14-30), New York: Routledge.
- HEIMER, Ž. (2006.), *Hrvatsko Stjegoslovno Nazivlje – Veksilološki pojmovnik i rječnik, Englesko-Hrvatski Stjegoslovni Rječnik*. Zagreb, <http://zeljko-heimer-fame.from.hr/hsn/en-hr.html> (pristupljeno 17. 12. 2008.).
- HEIMER, Ž. (2006.), *Vojno-pomorske zastave na istočnom Jadranu*, *Polemos*, 9 (2): 43-61.
- JAMIČIĆ, Ž. (2006.), *Muzej policije*, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Hrvatske, Zagreb, <http://www.mup.hr/main.aspx?id=27> (pristupljeno 23. 4. 2009.).

- MARIJAN, D. (2008.), Sudionici i osnovne značajke rata u Hrvatskoj 1990.-1991., *Časopis za suvremenu povijest*, 40 (1): 47-63.
- PEIĆ ČALDAROVIĆ, D. (2006.), *Od znakova i simbola do kulturnog identiteta*, u: Kokan, B., *Znakovi pobjednika* (str. 8-17), Zagreb: Školska knjiga.
- RUKAVINA, V. (2005.) *U susret Božiću 1995. – 2001.* Zagreb: Družba Braća hrvatskog zmaja.
- SMITH, W. (1975.), *Flags through the Ages and Across the World*, New York: McGraw-Hill.
- STUBLIĆ, Z. (1994.) *Hrvatsko domobranstvo 1868-1993*, Zagreb: MORH.
- TUĐMAN, A. (ur.) (1994.), *Hrvatsko ratno znakovlje – Domovinski rat 1991 – 1992 (1)*, Zagreb: Piramida 256 – AKD Hrvatski tiskarski zavod.
- TUĐMAN, A. (ur.) (1995.), *Hrvatsko ratno znakovlje iz Domovinskog rata 1992 – 1994 (2)*, Zagreb: Agencija za komercijalnu djelatnost.
- TUĐMAN, A. (ur.) (1999.), *Hrvatsko vojno znakovlje 1994 – 1998 (3)*, Zagreb: Humanitarna zaklada za djecu Hrvatske.
- TUĐMAN, A. (ur.) (2000.), *Hrvatske ratne i vojne zastavice (4)*, Zagreb: Humanitarna zaklada za djecu Hrvatske.
- ZNAMIEROWSKI, A. (1999.), *Military Signs*, u: Znamierowski, A., *The World Encyclopedia of Flags* (str. 76-99), New York: Lorenz Books.
- ŽUNEC, O. (1999.), *Hrvatska vojska 2000: nacionalna sigurnost, oružane snage i demokracija*. Zagreb: Socijaldemokratska partija Hrvatske i Strata istraživanja.